

Shahid Bahonar
University of Kerman

The Mysterious Rituals of Death in Zoroastrianism

Masoumeh Bagheri Hassankiadeh¹ | Hoorieh Gerami²

1. Corresponding author, Associate of Department of Persian Language and Literature, Shahid Bahonar University, Kerman, Iran. Email: mbagherih@uk.ac.ir
2. M.Sc. in Ancient Iranian Languages, Shahid Bahonar University of Kerman, Iran. Email: hooriehgrami@gmail.com

---

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received 17 February 2024

Received in revised form 21

May 2024

Accepted 27 November 2024

Published online 21 December
2024

Keywords:

Initiation,

Mysterious rituals,

Death,

Iranian thought,

Zoroastrians

ABSTRACT

Propose: "Death" is an idea that has always occupied the human mind and to find a solution to this inevitable phenomenon, a multitude of rituals and beliefs have been formed around it and it has become one of the most important initiation rituals in the history of human life. The term "initiation" refers to a set of rituals and teachings that are repetitions of the mental archetypes of any society and ultimately bring about a fundamental change in the physical, cultural, religious, and social status of an apprentice. Although the rituals related to "initiation" have changed over time, but they have continued to this day and are performed in all the prominent and sensitive moments of human life from birth, puberty, and marriage to death.

Method and Research: This research has been done by library method and document analysis, by an inductive method based on the observation of events and their relationship with each other to reach general rules.

Findings and Conclusion: This article, for the first time, takes a closer look at the rituals of death in Iranian belief and has shown that the three stages of "separation, transition and connection" that can be recognized in all rituals, are slightly different in the rituals of death in Iranian belief, which, of course, can be the result of Iranian dualistic thought: According to the present study, each of the stages of separation, transition and connection in Iranian rituals can be classified into two parts: "first separation and final separation, two-period transition, first connection and final connection."

Cite this article: Bagheri Hassankiadeh, Masoumeh., Gerami, Hoorieh.. (2024). The mysterious Rituals of Death in Zoroastrianism. *Journal of Iranian Studies*, 23 (46), 81-105. <http://doi.org/10.22103/JIS.2024.22958.2582>

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

DOI: <http://doi.org/10.22103/JIS.2024.22958.2582>

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

In the Zoroastrian religion, man's presence in this impure world is temporary, and at the end of the battle with Ahriman ugliness, with the death and complete destruction of the impure world, he or she will be transferred again to the pure world of Ahuramazda, when the *Frashgard* occurs; But until then, every human being will inevitably end up one day and die from this mortal battlefield. A person who dies during the battle between Ahura and Ahriman, where will he or she go until the end of the battle? Answering questions such as what the way is back and what will a person face and where is the final destination and how should one reach the final destination, naturally led to the discovery of special rituals of initiation so that only the dead who stepped on the path can escape from what is impure and unholy. It is purified and it should look at all that is pure and holy, which is the eternal and pure Ahurai time and place. Looking at all the rituals that are performed for this sanctification, we can find the three basic stages of "separation, transition and connection".

Methodology

This research has been done by library method and document analysis, by an inductive method based on the observation of events and their relationship with each other to reach general rules.

Discussion

Rituals of separation: It seems that under the influence of Iranian dualist thought, the stage of separation in Iranian belief can be divided into two parts: "initial separation and final separation". In the first part of separation, the dead initiator is completely separated from the material world; Then the final separation, although the person is separated from his family and the material world, he still does not completely give up on this world, and his soul sits on the bed of the body for three days and nights, and longs to return to his past life. In the first part of the preparation ceremony of the holy area; Separating a person from his family, friends and relatives, which is a symbol of being stolen by a monster, and taking a person away to a place far away from his place of residence, which is a representation of abduction and symbolic death, Petet (Repentance) and reading the Avesta; washing and shrouding and burying can be mentioned; In the second part of the rituals, it means the final separation, giving a new name to the deceased person; lighting a fire to help; not mourning; Avesta reading and tree planting can be mentioned.

Rituals of Transition: After three days have passed, when Astvihad (the demon of death) killed the person and crushed his bones and Nasuš disintegrated his or her body, with the hope of returning to the world of the living being completely cut off, with the beginning of the morning of the fourth day, the soul must walk a long and terrifying path to reach go through the spiritual world; to go spiritually it enters the path of Vayu, accompanied by food and drink, equipped with prayer and remembrance, and accompanied by fire that drives away darkness and death, beside the great god of death, Vayu. According to Hādōxt Nask, on the dawn of the fourth day, a fragrant wind comes from the southern half to greet the pious soul, and a stinking wind blows from the northern half to accompany the sinful soul, which is the best metaphor for the companionship of the two-faced Vayu. All the rites of the transition stage seem to be dual according to the two-faced Vayu, because the tests and events of this stage will happen differently depending on whether the soul is virtuous or sinful. The most difficult phase of transition for the dead begins on the morning of the fourth day and continues with the judgment of the Rašn Izad. The yoke of Izad Rašn's scales is on Čakād-e Dāiti, and the two blades of his golden scales, one is in the north to Mount Alborz, which is

the entrance to hell, and the other is in the south to the head of Mount Alborz, which is the entrance to heaven, where the cosmic and immortal tree of Hom is located. As soon as the virtuous soul reaches there, it can drink from the fruit or juice of that tree and become immortal. Finally, this is where the task of the soul will be determined: is it a sinner or a pious one? The transitional period will continue for thirty years until the dead initiator is finally ready for initiation.

Rituals of connection: The connection stage also has two periods, one period is when a person dies and after passing the difficult tests of the path, he or she is refined either in the classes of heaven, or in the classes of hell or in the classes of Hemēstagān, which, according to the early ancient narrative, lasts for thirty years. It will end and finally the soul will join Fravahar and will reach the court of Ahura Mazda; After this first attachment, Fravahar and Ravan (soul), who have become one, spend their days happily in Grōdmān; The final joining takes place at the time of Frašgard, and all the dead, after passing the final test, will finally reach the final initiation.

Conclusion

- The Zoroastrian initiation rites have been influenced by Iranian thought, and each stage has been divided into two parts.
- The stage of separation, which is the separation from material life and the test of courage and bravery, in the Zoroastrian initiation of the death, can be divided into two stages: the first separation and the final separation.
- The transition stage, which is passing hard tests in the winding path of the belly of the monster of death, to reach a safe place and test resistance and endure difficulties, is a special Iranian dual characteristic, that is, all tests have two sides, one side is special for the pious and the other side is special for the sinner.
- The connection stage, which is learning the secret and awareness and transforming and becoming a new human being and reaching the absolute peace of a conscious human being, in other words, the metamorphosis stage, can be divided into two stages, the first connection and the final connection. The difference between the two stages of the first and final connection in initiation rituals is that in the first connection, the soul and fravahar of the dead will be united in the heavenly court of life, but in the final union, the soul and fravahar will be united with the body of the dead.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مناسک رازورانه مرگ در آیین زرتشتی

معصومه باقری حسن‌کیاده^۱ | حوریه گرامی^۲

۱- نویسنده مسئول، دانشیار، بخش زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران. رایانامه:

mbagherih@uk.ac.ir

۲- دانش آموخته کارشناسی ارشد زبان‌های باستانی ایران، دانشگاه شهید باهنر کرمان، ایران. رایانامه:

hooriehgrami@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهش	زمینه/ هدف: «مرگ» اندیشه‌ای است که همواره ذهن آدمی را به خود مشغول داشته و برای چاره‌جویی در برابر این پدیده ناگزیر انبوهی از آداب و باورها شکل گرفته و تبدیل به یکی از مهم‌ترین آیین‌های تشریف در تاریخ زندگی بشریت گردیده است. اصطلاح رازآموزی یا تشریف بر مجموعه‌ای از مناسک و آموزش‌هایی گفته می‌شود که تکرار کهن‌الگوهای ذهنی هر جامعه‌ای است و در نهایت موجب ایجاد تغییر و تحولی بنیادی در وضعیت جسمانی، فرهنگی، دینی و اجتماعی فرد مشرف یا رازآموخته می‌شود. گرچه مناسک مربوط به تشریف در گذر زمان دست‌خوش دگرگونی شده، ولی کماکان تا به امروز به حیات خود ادامه داده است و در تمامی لحظات برجسته و حساس زندگی آدمی از زمان تولد، بلوغ، ازدواج تا مرگ اجرا می‌گردد.
کلیدواژه‌ها: تشریف، رازآموزی، مرگ، ایران، زرتشتیان.	روش/ رویکرد: این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی بر پایه داده‌های گرد آمده از کاو در لابه لای متون و اسناد برجای مانده و مصور در بین زرتشتیان معاصر و شرکت در آیین‌های ویژه پرسه و سوگواری آنان، به روش استقرایی، بر پایه مشاهده جریبات و ارتباط آن‌ها با یکدیگر جهت رسیدن به قوانین کلی انجام شده است.
	یافته‌ها/نتایج: این مقاله برای نخستین بار با نگاهی تحلیلی به بررسی آیین‌های تشریفی مرگ در باور زرتشتی پرداخته است و مشخص نموده است که مراحل سه‌گانه «گسست، گذار و پیوست» که در تمامی آیین‌های تشریفی قابل تشخیص است، در مناسک زرتشتی مربوط به مرگ تفاوت اندکی به خود گرفته که البته می‌تواند ناشی از اندیشه دوگانه‌باور ایرانی باشد: بنابر پژوهش حاضر می‌توان هر یک از مراحل گسست، گذار و پیوست را در آداب زرتشتیان به دو بخش «گسست نخستین و گسست نهایی، گذار دووجهی، پیوست نخستین و پیوست نهایی» دسته‌بندی نمود.

استناد: باقری حسن‌کیاده، معصومه؛ گرامی، حوریه (۱۴۰۳). مناسک رازورانه مرگ در آیین زرتشتی. *مجله مطالعات ایرانی*، ۲۳ (۴۶)، ۱۰۵-۸۱.

<http://doi.org/10.22103/JIS.2024.22958.2582>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان.

۱. مقدمه

زندگی و مرگ دو واقعیت توأمان اجتناب‌ناپذیرند. بشر نخستین احتمالاً در اولین رویارویی با مرگ با خود اندیشیده چرا به دنیا آمده است؟ چرا می‌میرد؟ آیا بعد از مرگ کاملاً نیست می‌شود؟ آدمی که توان پاسخ‌گویی به این پرسش‌ها را و یارای رویارویی با چنین واقعیتی را نداشته، برای مقابله با آن به واکنش‌های روانی روی آورده و انبوهی از افسانه، اسطوره و خرافات پیرامون این پدیده زیستی شکل داده است. او همواره آرزوی بی‌مرگی در سر می‌پرورانده، برای یافتن جاودانگی یا جوانی زوال‌ناپذیر بسیار تلاش کرده است؛ در پی یافتن آب حیات یا میوه‌ای از درخت بی‌مرگ‌کننده بوده است تا با خوردن آن زندگی را همیشگی سازد؛ چون از یافتن آن در این دنیای مادی ناامید شده، به انکار مرگ پرداخته و به این باور رسیده است که مرگ پایان زندگی نیست، بلکه تغییری در نحوه زندگی کردن است و روان شخص در دنیای دیگری به میوه درخت زندگی یا آشام بی‌مرگ‌کننده دست خواهد یافت و به زندگی بی‌پایان خواهد رسید؛ باور به این که مرگ پایان راه نیست، بلکه آغازی است برای حیاتی دیگرگون در دنیایی دیگرگونه را از نشانه‌هایی که از صدوسی‌هزار سال پیش در گورهای انسان نئاندرتال دیده شده، می‌توان ردیابی نمود (نتسلی، ۱۳۸۲: ۶۷-۷۰ و باقری، ۱۳۹۰: ۸۹-۸۵).

باورهای مربوط به مرگ در طول تاریخ اشکال متفاوتی به خود گرفت، انسان‌ها، نخست به دنیای زیرزمینی مردگان باور داشتند و مرده را دفن می‌کردند، سپس با تحول اندیشه بشری، در جستجوی قلمرو دنیای مردگان در آسمان‌ها در جوار خدایان برآمدند و درگذشتگان را یا سوزاندند که همراه با دود سریع‌تر به آسمان روند و یا بر فراز کوه‌ها نهادند تا راه را به آسمان کوتاه‌تر نمایند (بویس، ۱۳۸۱: ۳۸-۳۶). هرچه بود، مرگ پایان زندگی نبود و مرده با گذشتن از زندگی دنیوی، زندگی نوینی را در دنیای مینوی آغاز می‌کرد؛ ولی در سفر رسیدن به آن زندگی نوین، مسیر پرپیچ و خم سهمناکی پیش رویش بود و نیازمند یاری بازماندگان، تا بتواند این گذار میان دنیای زندگان و مردگان را بپیماید و زندگی نوینش را آغاز نماید؛ به همین دلیل بود که بومیان فلات ایران پیش از آریاییان، مردگان خود را در کف خانه‌ها در کنار اجاق، به شکل جنین همراه ابزار مورد نیاز برای زندگی به خاک می‌سپردند، البته با پیکری کاملاً سرخ‌رنگ (گیرشمن، ۱۳۷۴: ۲۱). بدین شکل او همچون جنینی دارای خون - مایه حیات - بود و چون نوزادی در دنیای دیگر پا به جهان می‌گشود، در این مدت هم همراه خانواده از خورد و خوراک آنان استفاده می‌کرد. پس مرگ مفهومی انتقالی یافت، مسیری برای انتقال درگذشته از دنیای زندگان به دنیای مردگان، بیانگر نوعی نوزایی گردید که شخص مرده با پشت سر گذاشتن مسیر و دشواری‌های بسیار، در دنیایی دیگر به شکل انسانی نو به دنیا می‌آمد؛ از این رو نوزایی آدمی در دنیای مردگان با انبوهی آیین و مناسک در جهت یاری رساندن به فرد درگذشته همراه گردید تا بتواند آسان‌تر از این دنیای آلوده مادی بگذرد و در دنیای ناشناخته و پاک مینوی متولد شود و این مناسک یکی از مهم‌ترین آیین‌های مربوط به تشریف در تاریخ زندگی بشریت گردید.

آیین تشریف‌نماینده یکی از مهم‌ترین پدیده‌های مقدس در تاریخ بشریت است. آیین‌های تشریف‌نه تنها حیات دینی فرد، بلکه کل زندگی‌اش از زمان تولد تا زمان مرگ را تحت تأثیر قرار می‌دهند؛ در جوامع کهن از طریق مراسم تشریف است که انسان به آنچه هست و آنچه باید باشد، تبدیل می‌شود، یعنی موجودی که آماده پذیرش زندگی

مقدس‌تر، ویژه‌تر و سودمندتر برای مردمش است؛ اصطلاح رازآموزی یا تشریف بر مجموعه‌ای از مناسک و آموزش‌های شفاهی گفته می‌شود که موجب ایجاد تغییر و تحولی تعیین‌کننده و بنیادی در وضعیت جسمانی، فرهنگی، دینی و اجتماعی فرد مشرف یا رازآموخته می‌شود و او را به شخص دیگری تبدیل می‌کند و زندگی نوینی برای نوآموز رقم زده می‌شود (الیاده، ۱۳۹۲: ۲۵-۸). هر جامعه‌ای دارای روایات و باورهای اساطیری خویش است و «تصویری از این جهان» دارد، ادراکی از چگونگی آفرینش جهان و آنچه پس از آفرینش رخ داده و چگونگی به پایان رسیدنش؛ شناخت و ادراک همین تصویر است که با مناسک و مراسم تشریف به تدریج به نوآموز منتقل می‌شود؛ او با گذراندن آزمون‌ها و رعایت برخی تابوهای موقت و دائم در نادانی خویش خواهد مرد و در یک استحاله رمزگونه نمادین، از ساحت ناآگاهی معمولاً دنیوی و نامقدس نجات پیدا کرده و به دنیای آگاهی و قدسی و مینوی وارد می‌شود. در واقع هسته کانونی همه آیین‌های تشریف، مرگ و استحاله رازآلود نوآموز است، تجربه‌ای است که بیانگر جداسدن، سپس نوعی تداوم است، زندگی با مرگ نمادین تمام نمی‌شود، بلکه با گذر و انتقال فرد به دنیایی دیگر تداوم می‌یابد.

۱.۱ بیان مسئله

تصویر زرتشتیان از جهان پیرامونشان این بوده که اهورامزدا از خودی خویش، از روشنی، تن آفریدگان خود را فرازآفرید (بندهش، بخش ۱، بند ۱۲)؛ اهریمن نادان با دیدن دنیای روشن اهورا، برای تصاحب آن همه زیبایی و روشنی هجوم می‌آورد و چنین می‌شود که هریک دست به آفرینش خویش می‌زنند تا در نبرد پیش رو یارشان باشند؛ اهورامزدا خرد همه‌آگاه را به مردمان می‌بخشد و با بوی و فروهر آدمیان رایزنی می‌کند که آیا می‌پذیرند تا پا به دنیای مادی نهند و به هنگام نبرد، در جبهه اهورا باشند و او را یاری رسانند تا اهریمن و موجوداتش برای همیشه نابود شوند و در فرجام درست و انوشه به جایگاه نخستین بازگردند، جاودانه بی‌مرگ، بی‌پیری و بی‌دشمن شوند و آدمیان می‌پذیرند و برای رفتن به جهان و نبرد با دیوان همداستان می‌شوند (بندهش، بخش ۴، بند ۳۹)؛ پس از تازش اهریمن به دنیای روشن و پاک اهورا آفریده، همه آفرینش چنان آلوده می‌گردد که تیغ سوزنی از آلودگی خالی نمی‌ماند (بندهش، بخش پنجم، بندهای ۴۴ و ۴۵). پس در اندیشه زرتشتی حضور آدمی در این دنیای ناپاک آمیخته با پلیدی، گذرا و موقتی خواهد بود و در پایان نبرد با پلشتی، با مرگ و نابودی کامل دنیای پلیدی، دوباره به دنیای پاک اهورا منتقل خواهد شد، زمانی که فرشگرد باشد؛ ولی تا آن زمان هر انسانی به ناچار روزی زمانش سر می‌رسد و از این میدان نبرد گذرا و فانی رخت برمی‌بندد. او که در زمان آمیختگی و نبرد اهورا و اهریمن مرده، تا زمان پایان نبرد و فرشگرد کجا خواهد رفت؟ پاسخ به پرسش‌هایی چون مسیر بازگشت چگونه است و آدمی با چه چیز روبه‌رو خواهد شد و مقصد نهایی کجاست و چگونه باید به مقصد نهایی برسد، طبعاً موجب پیدایی آیین‌های ویژه تشریف گردید تا مگر مرده‌ای که پا در مسیر نهاده، بتواند از آنچه ناپاک و نامقدس است، پالوده گشته و به هر آنچه پاکی و تقدس است، مشرف گردد که همانا زمان و مکان ازلی و پاک اهورایی است.

تحقیق و بررسی در زمینه آیین‌های تشریف به سال‌های اوایل سده ۲۰م بازمی‌گردد که نخستین بار دانشمند مردم‌شناس به نام وان‌خنپ (۱۸۷۳-۱۹۵۷م) آن را با عنوان «مناسک گذار»، در رساله معروفش به همین نام مطرح

کرد. او در این رساله ضمن تبیین ساحت اجتماعی رفتارهای آیینی مربوط به مناسک گذار در میان قوم‌ها و فرهنگ‌های گوناگون جهان، در فصل شش آن اختصاصاً به مناسک تشرف و نقش و اهمیت آن می‌پردازد. از آن پس مناسک گذار و آیین‌های تشرف به مثابه مفاهیمی بسیار مهم در زندگی اجتماعی - فرهنگی مردم جوامع در پژوهش‌های مردم‌شناختی مطرح شده است. «با نگاهی به همه مناسکی که برای این تقدس‌سازی انجام می‌شود، می‌توان سه مرحله پایه‌ای «گسست، گذار و پیوست» را» (حکمت، ۱۳۵۰: ۶۰) یافت. البته با تغییراتی که جهت سازگاری با خلق و خوی ثنوی ایرانی به خود گرفته است، به گونه‌ای که هر یک از مراحل یا کاملاً به دو مرحله تبدیل می‌شوند یا دوجهی به نظر می‌رسند: بخش گسست نخستین و بخش گسست نهایی، بخش گذار دوجهی، بخش پیوست نخستین و بخش پیوست نهایی.

در این پژوهش تلاش شده است تا آیین‌های رازورانه تشرفی مرگ در میان زرتشتیان ایران شناسایی گردد و وجوه نمادین و انتقالی این آیین‌ها که در پایان منجر به نوعی تغییر وجودی در شخص در گذشته می‌شود و او را قادر می‌سازد تا از هرج و مرج جهان آلوده و ناپاک، گذشته و به دنیای هماهنگ، مقدس و پاک اهورایی وارد شود، مورد تحلیل قرار گیرد. گرچه بررسی و تحلیل مناسک مربوط به مرگ به دلیل اهمیت این موضوع برای آدمی، پیشینه‌ای به درازای تاریخ دارد و درباره آیین‌های مرگ در میان زرتشتیان، مطالب متعددی نوشته شده است که در کتابنامه معرفی گردیده‌اند، ولی تاکنون به این آیین‌ها به مثابه مناسک ویژه رازآموزی نگاه نشده و از این دید، چرایی و چگونگی آیین‌ها مورد بررسی قرار نگرفته است. این پژوهش نخستین کوشش است تا پاسخی به چرایی برگزاری آیین‌های مربوط به مرگ در میان زرتشتیان بدهد.

۲.۱. پیشینه پژوهش

درباره مرگ و یا مناسک مربوط به مرگ در باور ایرانی و دین زرتشتی پژوهش‌های بسیاری انجام شده است؛ از جمله سمیه فرودی در پایان‌نامه «بررسی مرگ و آیین‌های آن در دین زرتشتی از گذشته تا به امروز» (۱۳۹۱) و فاطمه مظهری‌نیا در پایان‌نامه «واکاوی آیین‌های مربوط به مرگ در دین زرتشتی با تکیه بر بررسی زبانی و محتوایی متن اوستا و زند فرگرد دوازدهم و نندیداد» (۱۳۹۴)؛ مطهره کامران‌زاده و مرتضی ذره‌پرور در مقاله «تحلیل و بررسی آداب تدفین زرتشتیان کرمان» (۱۳۹۱)، فرزانه گشتاسب در مقاله «باور آیین زرتشت در سوگ ازدست‌رفتگان» (۱۳۸۵)، نادیا معقولی و محمود طاووسی در مقاله «مرگ و آیین‌های مربوط به آن در ایران باستان» (۱۳۸۷)، علی مهدی‌زاده در مقاله «مرگ و مراسم تدفین در دین مزدایی» (۱۳۷۹) و بهمن مرادیان در مقاله «فرجام‌شناسی براساس متون اوستایی هادخت نسک و متون فارسی میانه مینوی خرد و بندهش» (۱۳۹۲) به مسایل مربوط به مرگ، آداب سوگواری و مراسم تدفین در دین زرتشتی پرداخته و مطالبی را با تکیه بر متون اوستایی و پهلوی درباره مرگ، شیوه تدفین و سوگواری در دین زرتشتی گردآوری نموده‌اند؛ فرزانه گشتاسب در مقاله «ستوش در متون فارسی میانه و آیین‌های زرتشتی» (۱۳۸۹) تمامی آداب مربوط به سه شب اول بعد از فوت را نوشته است. علی بلوکباشی در جلد نخست کتاب «آیین به خاک سپردن مرده و سوگواری آن» (۱۳۷۷) به آداب مسلمانان در مواجهه با مرگ و مرده در نقاط مختلف ایران پرداخته است؛ تنها مقاله‌ای که به آداب و مناسک مرگ به عنوان آیین‌های تشرف نگریسته است، نوشته محسن بتلاب اکبرآبادی و معصومه برسم با عنوان «مرگ به مثابه تشرف (نوزایی): نگرش اسطوره‌ای به

آیین‌های مرگ در حوزه تمدنی هلیل‌رود» (۱۳۹۵) است که همانگونه که مشهود است، این پژوهش دربارهٔ مراسم مسلمانان نوشته شده است. در منابع ذکر شده آیین‌ها و مناسک و یا باورهای مربوط به مرگ دسته‌بندی شده و بیان شده‌اند، ولی هیچ یک از پژوهش‌های انجام شده، آیین‌های زرتشتی را از دید انجام مراسم تشریف مورد بررسی قرار نداده‌اند و این نوشته نخستین تلاش در این زمینه است.

۳.۱. روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی بر پایهٔ داده‌های گرد آمده از کند و کاو در لابه لای متون و اسناد برجای مانده و مصور در بین زرتشتیان معاصر و شرکت در آیین‌های ویژهٔ پرسه و سوگواری آنان، به روش استقرایی، برپایهٔ مشاهدهٔ جریبات و ارتباط آن‌ها با یکدیگر جهت رسیدن به قوانین کلی انجام گردیده است.

۴.۱. یافته‌های پژوهش

این مقاله برای نخستین بار با نگاهی تحلیلی به بررسی آیین‌های تشریفی مرگ در باور زرتشتی پرداخته است و مشخص نموده است که مراحل سه‌گانهٔ «گسست، گذار و پیوست» که در تمامی آیین‌های تشریفی قابل تشخیص است، در مناسک زرتشتی مربوط به مرگ تفاوت اندکی به خود گرفته که البته می‌تواند ناشی از اندیشهٔ دوگانه‌باور ایرانی باشد: بنابر پژوهش حاضر می‌توان هر یک از مراحل گسست، گذار و پیوست را در آداب زرتشتیان به دو بخش «گسست نخستین و گسست نهایی، گذار دووجهی، پیوست نخستین و پیوست نهایی» دسته‌بندی نمود.

۲. بحث و بررسی

۱.۲. آیین‌های تشریفی مرگ در باور زرتشتیان

در طرح کلی، آیین‌های رازآموزی یا تشریف با «مرگ نمادین و نمایشی» نوآموز آغاز می‌شود. نوآموز پس از مرگ نمادین، با تعدادی آزمون دشوار روبه‌رو می‌گردد تا با گذر از آن‌ها شایستهٔ دریافت آگاهی شده و در پایان مراسم به انسان دیگری تبدیل گردد؛ در واقع، نوآموز باید دست از زندگی آمیخته به ناآگاهی و نادانی شسته و با مرگی نمادین و با گذر از سختی‌ها و مرارات، خویشتن خویش را کشته، پاک و آویژه و آگاه و دانا مجدداً متولد گردد. پس مرگ نمادین امری واجب در آیین‌های تشریف است که گاه به شکل بلعیده شدن نوآموز توسط هیولا یا الوهیتی بزرگ نمادین‌سازی می‌شود، یا به شکل ربودن و بردن نوآموز به مکانی تاریک و بسیار دور از سکونتگاه، بردن فرد به درون چاه یا غار یا مواردی از این دست، که همگی استعاره از بازگشت به حالت اولیهٔ پیش از تولد و ورود به زهدان پاک و مقدس مادر- زمین هستند (الیاده، ۱۳۹۲: ۱۴-۱۶)، قدم گذاشتن در دنیای درون هیولا یا الوهیت و گذر از پیچ و خم امعا و احشای شکم آن هیولا نیاز به آگاهی و توان تحمل سختی‌ها را دارد تا در نهایت منجر به رسیدن به خویشتنی نو، آن که پیش از این نبوده است و متولد شدن در شکلی دیگرگونه و خاص گردد. به عبارتی، سه مرحلهٔ گسست، گذار و پیوست در آیین‌های رازآموزی برای رسیدن به اهداف زیر است: الف) آزمایش جرأت و شجاعت فرد رازآموز؛ ب) مقاومت او در برابر درد و عذاب جسمانی؛ ج) استحاله و مسخ رازآموز و تبدیل شدن او به انسانی که پیش از آن نبوده است.

اما در آداب و مناسک مربوط به زمان مرگ واقعی، نیازی به نمادین‌سازی و استفاده از استعاره‌ها نیست و مرگ واقعاً اتفاق می‌افتد، شخص به واقع می‌میرد و پا در مسیری ناشناخته و ترسناک می‌گذارد، مسیری که در انتها به جهان پاک و مقدس اهورا ختم می‌شود؛ پس در تمام مراحل انجام آیین‌ها توسط بازماندگان، هدف یاری‌رسانی به شخص در گذشته در نقش نوآموز است تا بتواند با کمک ابزارها و وسایل، دل از این دنیا کنده، مسیر دشوار ناشناخته گذر از دنیای نامقدس مادی به دنیای مقدس مینوی را طی نموده، پالوده شده، شایسته شرفیابی گردد. هر سه مرحله «گسست، گذار، پیوست» در این آیین‌ها به وضوح قابل ردیابی است:

-مرحله گسست: جدا شدن فرد از وضعیت فعلی است؛ به عبارتی مردن شخص که باعث جدا شدن فرد از خانواده و زندگی مادی و دنیوی‌اش می‌شود، در این مرحله است که جسارت و شجاعت فرد مورد ارزیابی قرار می‌گیرد که آیا توان دل‌کندن از تعلقات را دارد یا نه؛

-مرحله گذار: مرحله دشوارگذشتن از مسیر انتقالی بین وضعیت پیشین و وضعیت نوین را گویند؛ در واقع مسیری که بین دنیای زندگان و مردگان باید طی شود، نوآموز پس از گسستن از وضعیت پیشین خویش با تحمل سختی‌های فراوان گاه با کمک نیروهای غیر انسانی موفق می‌شود تا مسیر انتقالی از وضعیت پیشین به وضعیت نوین را طی کند؛ در این مرحله توان مقاومت نوآموز آزمایش می‌شود و مشخص می‌گردد که آیا شایسته آگاهی و شناخت و مشرف شدن، هست یا خیر؛

-مرحله پیوست: پیوستن فرد به پایگاه جدید اجتماعی‌اش است، یا به عبارتی رسیدن به بهشت پاک و بارگاه آرامش اهورا، در این مرحله فرد با تبدیل شدن به موجودی پاک و مقدس، شایسته ورود به دنیای جدید غیر مادی و مقدس می‌شود و زندگی مینوی و پاک و ابدی خویش را آغاز می‌کند.

۲.۲. آیین‌های گسست

براساس آنچه از متون ایرانی پیش از اسلام برجای مانده و آنچه اکنون زرتشتیان انجام می‌دهند، به نظر می‌آید در مناسک مربوط به مرگ و گذر مرده به دنیای مردگان، بتوان مرحله دیگری را بین مرحله گسست و گذار در نظر گرفت که شاید بد نباشد اگر نام "پیش‌گذار" بر آن بنهیم، یا شاید تحت تأثیر اندیشه ثنوی ایرانی، مرحله جداسدن در باور ایرانی را بتوان به دو بخش «گسست نخستین و گسست نهایی» تقسیم نمود: نوآموز مرده در بخش گسست نخستین، کاملاً از دنیای مادی و دنیوی جدا می‌شود؛ سپس در بخش پیش‌گذار یا گسست نهایی، فرد گرچه از خانواده و دنیای مادی خویش جدا گشته، ولی هنوز کاملاً از این دنیا دل‌نکنده و روانش سه شبانه‌روز بر بالین تن می‌نشیند و در آرزوی بازگشت به زندگی گذشته‌اش است. در بخش نخست می‌توان از مراسم آماده‌سازی محوطه یا میدان مقدس؛ جداسازی فرد از خانواده، دوستان و نزدیکان که نمادی از ربوده شدن توسط هیولاست و دور کردن بردن فرد به مکانی بسیار دور از محل سکونت وی که نمایشی از ربوده شدن و مرگ نمادین است، پخت و اوستاخوانی؛ شستشو و کفن کردن و به خاک سپردن که مجدداً نمادی از بلعیده شدن است، نام برد؛ در بخش دوم آیین‌ها یعنی گسست نهایی، اطلاق نام جدید به فرد در گذشته؛ افروختن آتش جهت یاری‌رسانی؛ سوگواری نکردن؛ اوستا خوانی و کاشتن درخت را می‌توان ذکر کرد. از آنجایی که همه این مراسم مربوط به آیین‌های گسست می‌شود،

بنابراین در توضیح چگونگی انجامشان ممکن است ترتیب دوبخش گسست نخستین و گسست نهایی رعایت نشود و به شکل یک‌جا در بخش آیین‌های گسست بررسی خواهند شد.

جدا شدن روان از تن مادی، نخستین نشانه از آغاز آیین‌های تشریف است و آغاز مرحله جدا شدن یا گسست؛ اولین گام احضار موبد بر بالین فرد است تا پتت^۱ بخواند و شخص به زبان خود از هر آنچه پلشتی و ناپاکی مربوط به زندگی دنیویش بوده، پاک گردد. سپس در دهان شخص در حال مرگ یا مرده، مقداری هوم^۲ می‌چکانند که در واقع نوشابه جاودانگی است، استعاره‌ای است از همان انوشی که در زمان فرشگرد توسط سوشیانت آماده خواهد شد و با نوشیدن آن، همه مردمان جاودانه بی‌مرگ خواهند گردید (بندهش، بخش ۱۹: بند ۲۲۶)؛ با این باور که تکرار این عمل آیینی چکاندن قطرات هوم در دهان فرد، موجب بی‌مرگی روان مرده خواهد شد؛ سپس در گذشته را با چشمان بسته، به پشت خوابانده و دست‌هایش را صلیب‌وار بر روی سینه گذاشته و پاها را جمع می‌کنند که حالت جنینی پیدا کند تا همچون نوزادی در جهان دیگر متولد شود؛ البته امروزه دست‌ها کشیده کنار بدن و پاها را به شکل کشیده کنار هم قرار می‌دهند و در نزدیکی وی آتش و بوی خوش قرار می‌دهند که می‌تواند نخستین پیشکشی نوآموز به ایزدان محسوب گردد تا ایزدان دریابند که شخص، آماده انتقال از دنیای مادی به دنیای مینوی است و باید به یاری‌اش بشتابند و در عین حال مسیر دود، راهی را که نوآموز باید طی کند، به وی نشان می‌دهد، مسیری به سوی سرزمین خدایان (بهار^۱، ۱۳۷۶: ۴۷۸)؛ البته در جوامع بدوی به هنگام مراسم تشریف، برای سوزاندن رازآموز و تطهیر وی از پلیدی، آتش روشن می‌کردند و گاه داغ و نشان رازآموختگی بر وی می‌نهادند (الیاده، ۱۳۹۲: ۴۵-۳۴)؛ به عبارتی گذر از آتش، سوزانده شدن با آتش، یا داغدار شدن و نشان‌دار شدن با آتش، آزمونی بوده تا هم میزان جسارت و مقاومت رازآموز سنجیده شود، هم همانند سرباز آیین مهرپرستی که نشان و داغ آتش را بر خویش حمل می‌کرد، نوآموز می‌بایست با آتش تطهیر شده، نشان پاک‌شدگی و شایسته خدشدگی را بر خویش می‌نهاد؛ شاید در جوامع نخستین به همین دلیل مرده را می‌سوزانند که از هرچه پلیدی مادی رها شود و سریع‌تر از هر مسیری به آسمان و جایگاه خدایان برسد.

نشانه‌هایی از آزمون آتش به هنگام بزرگ‌ترین مراسم تشریف و رازآموزی که همانا در پایان جهان و رستاخیز است، در اساطیر بسیاری از اقوام قابل رویت است، همانند باور به حریق پایانی برای کامل انوار در آیین مانویان، آتش سوزی آخرین در باور مهرپرستی و یا گداختن و روان شدن فلز مذاب در پایان جهان اساطیر ایرانی (بویس، ۱۳۸۴: ۱۱۰-۱۱۳)؛

سپس شخص در گذشته را در قسمتی از منزل که پاکیزه و تمیز است، روی تخت‌خواب آهنی یا روی زمین سنگ فرش شده می‌خوابانند و با روپوشی تمیز سرتاپای او را می‌پوشانند؛ این نخستین جداسازی مرده از دنیای مادی و خویشان و بستگان است، در عین حال پوشاندن مرده با «پارچه استعاره‌ای است از مشیمه یا پرده روی جنین» (الیاده، ۱۳۹۲: ۱۲۳) و به این شکل گویا مرده، جنینی است که در مسیر رازآموزی قرار گرفته و پس از تحمل آزمون‌های سخت گذار از دنیای مادی به دنیای مینوی، رازآموخته و آگاه در آن دنیای مقدس متولد خواهد شد؛ و قسمت پاکیزه

خانه نمادی از نخستین محوطه و میدان مقدسی است که تا زمان آماده شدن مکان مقدس اصلی-گور- به شکل موقتی آماده می‌گردد، درواقع با نهادن مرده در مکان پاک، او را از جهان مادی دور می‌کنند.

غالباً آیین جداسازی در آیین‌های تشریف همراه با دشواری، ترس، وحشت، هرج و مرج و آشوب انجام می‌شود، جدا شدن از درگذشته برای بازماندگان همراه با اندوه و آشوب است، چنان که همگی پریشانند و درعین حال سراسیمه و سرگردان در تکاپوی انجام مراسم، هریک از ما به نوعی آشوب زمان مرگ عزیزی را تجربه کرده‌ایم؛ این جدا شدن و ترس از آینده‌ای نامعلوم و چگونگی رسیدن به جهانی ناشناخته برای فرد مرده نیز همراه با دلهره، رعب و وحشت است، چنان‌که براساس نوشته‌های بازمانده، روان درگذشته از ترس و دلهره خواهان گریز و پنهان شدن است از آنچه پیش رو در انتظار اوست (ر.ک. هادخت‌نسک، فرگرد سوم، بندهای ۱۹-۲۰)؛ این آشوب را می‌توان تکرار کهن‌الگوی ازلی دانست؛ آشفتنگی آغازینی که در آغاز آفرینش با هجوم اهریمن به پیکر مار به دنیای آویژه آفریده‌اهورا آغاز گردید. در زمان مرگ گویی این صحنه ازلی و کهن‌الگو مجدداً بازسازی می‌شود. بیشترین ترس و دلهره را مرده در سه شبانه‌روز نخست پس از مرگ تجربه می‌نماید، سه شبی که به آن «ستوش» (stōš) گویند و روان مرده همه کردارهای بدش را به چشم دیده و مرور نماید و از اندوه و هراس نمی‌داند که چه کسی را به یاری بخواهد و به کجا پناه برد؟ (گشتاسب، ۱۳۸۹: ۱۰۰). مرده نه تنها نمی‌داند که به کجا بگریزد، بلکه نمی‌تواند که بگریزد، چرا که به باور زرتشتیان، هر فردی با بندی مینوی برگردن زاده می‌شود (جاماسب‌آسا، ۱۳۷۱: ۴۵ در متن پهلوی)، بندی که در زمان حیات، روان را در قفس تن، بسته نگاه می‌دارد و پس از مرگ تا زمانی که تن متلاشی نشود، همچنان روان با آن بند به تن بسته می‌ماند و ناچار بر بالین تن در نزدیکی سر می‌نشیند (هادخت‌نسک، فرگرد دوم و سوم، بندهای ۱-۳۶). از آنجا که برای رهایی کامل روان، جسم باید از بین برود، به همین دلیل پیشتر رسم عرضه‌داشت در هوای آزاد یا سوزاندن مرده وجود داشته است که جسم سریع‌تر از بین رفته و روح از تخته‌بندتن رها گردد؛ ولی با تدفین در خاک، نابودی جسم نیاز به زمان بیشتری دارد؛ پس بر این باور شدند که نابودی تن، سه شبانه‌روز به طول می‌انجامد و روان در این مدت بر بالین تن نشسته و از سوی ویزرش (wizarš) دیو و دیوان همراهش مورد تهدید و کتک قرار می‌گیرد (بندهش، بخش ۱۲، بند ۱۸۴؛ همان، بخش ۱۵، بند ۱۹۹) که نمادی از آن درگیری ازلی آغاز آفرینش است. سپس بعد از گذشت سه شبانه‌روز، به شکل کامل از این دنیای مادی جدا خواهد گردید و پای در مسیر گذار خواهد نهاد تا به مکان آرام پیش از هجوم اهریمن بازگردد، این باور در واقع تکرار کهن‌الگوی آفرینش است؛ پس در زمان مرگ، آشوب آغازین آفرینش در مرحله گسست با هراس و ترس روان در ستوش با دیدن بدکاری‌هایش و هجوم ویزرش دیو و همراهانش به روان، تکرار می‌شود.

پس از مرگ و احساس آشوب و سردرگمی نخست، اکنون باید تن برجای مانده تطهیر و پاک گردد، شستشوی مرده^۳ با وسواس و دقت انجام می‌شود تا نشانه‌های مادی یا هرگونه وابستگی به دنیای مادی کاملاً محو گردد و مرده بعد از شستشو، کاملاً دست از این دنیا شسته و بی‌نشان از مادیات دنیوی می‌گردد؛ مرده پس از غسل و پاک شدن اولیه، تا حدی تشریف‌یافته و رازآموخته محسوب می‌شود و دیگر همان شخص قبلی نیست، بلکه هم‌ظاهری و هم‌نمادین دچار تغییر وجودی گشته و به شخص دیگری که می‌تواند با موجودات مینوی در ارتباط باشد، تبدیل

می‌شود، او اکنون آماده سفر به دنیایی مقدس و ناشناخته است. برای آغاز سفر، مرده نیاز به دانستن اذکار و اورادی دارد تا با کمک آن‌ها، ایزدان را در طول مسیر به یاری بطلبد، پس اهنودگاه^۴ را در کنارش می‌سرایند.

مرده آماده سفر باید بی‌درنگ و در ساعات روز به آستانه ورودی دنیای مردگان برده شود، چرا که شب هنگام گام نهادن در مسیری ناشناخته بسیار ترسناک است و بنا به باور ایرانی، دیوها شب‌ها فعال‌ترند و خطرات احتمالی بیشتر خواهد بود؛ فضا و مکان قبر نمادی‌ترین و محسوس‌ترین تمثیل و در حکم آستانه ورود به دنیای جدید است؛ از این رو تمام اعمال و حرکاتی که در این مکان در هنگام تدفین صورت می‌گیرد، جهت تقدیس فضا و مکان است که فرد مرده را از یک عالم ناپاک و پر آشوب در آستانه ورودی دنیایی پاک قرار می‌دهد. گرچه بردن مرده برای تدفین باید بی‌درنگ و ناگهانی و سریع انجام شود که استعاره از ربودن ناگهانی فرد نوآموز توسط هیولا یا الوهیت بزرگ است، آشکارسازی فضای قبر و دنیای متعلق به آن که مرحله جدیدی در زندگی میت است، باید به تدریج انجام شود تا مرده از فضای جدید نترسد و با آن خو بگیرد. آثار و نشانه‌های قبور قدیمی، بیانگر این مطلب است که در گذشته از مصالح کم دوام چون خشت خام جهت ساختن قبور استفاده کرده، از تعمیر مجدد قبر نیز خودداری می‌کردند، زیرا آن را بدیمن می‌دانستند. در واقع قبر فقط دروازه ورود به دنیای دیگر است و بعد از یک سال که مرده مسیر را طی کرده و وارد دنیای دیگر شده، دیگر لزومی به وجود دروازه ورود نیست، پس بعد از گذشت یک سال با سنگی که نام شخص درگذشته بر رویش نوشته شده، دروازه ورود به نام مرده مهر و موم می‌شد.

فرو رفتن در قبر و دنیای زیرین و روبه‌رو شدن با انواع خزندگان و حشرات به تعبیری همان تحمل آزمون‌های دشوار آیین تشرف و رازآموزی است و به مرده نقشی حماسی و قهرمانانه می‌دهد، مرده تبدیل به شبه‌قهرمانی اسطوره‌ای می‌شود که ناگهان جدا شده از دنیایش، پیچیده در کفن و سپس تنها در تاریکی گور، دلهره و وحشت را حس می‌کند؛ او باید آماده رازآموزی و روبه‌رو شدن با دنیای ماورا و تحمل انواع سختی‌ها باشد و هفت خوان را برای تشرف طی نماید. به پاداش این عمل شجاعانه و قهرمانانه، جاودانگی، آگاهی، شناخت و آرامش ابدی را به دست خواهد آورد. گور همانند اتاقک آیینی تشرف، استعاره از دهان هیولایی است که نوآموز را می‌بلعد (الیاده، ۱۳۹۲: ۸۹-۸۷)؛ مرده نهاده شده در گور، چون قهرمانی است که گویی وارد دهان هیولایی شده است. بنابر متون گور را می‌توان دهان استویهاد دانست یا چنان‌که در برخی از متون آمده دهان ارزور، فرزندزاده اهریمن و یا دهان خود اهریمن که در آغاز آفرینش به پیکر ماری به جهان پاک هجوم آورد (باقری و آذرانداز، ۱۳۹۳: ۱۷-۱۶). در عین حال گور نه فقط نمایانگر شکم هیولا-وایو، استویهاد، ارزور یا اهریمن- است که نوآموز را می‌بلعد، بلکه ضمناً نماد زهدان هم هست، زهدانی پرورنده که او را از نو در دنیایی دیگر متولد خواهد کرد؛ به باور آریاییان وایو خدایی بزرگ و دوچهره بوده است، خدایی « آغازگر و آفریننده » و خدایی « پایان‌بخش و میراننده » (ویدن‌گرن، ۱۳۷۷: ۲۷-۳۹). به همین دلیل به راستی مرگ راه وایوی بیرحم دانسته شده که هیچ‌کس را از آن گریزی نیست (aogmadaēcā, 1982: 42)؛ در دوره ساسانی وای بد با نام استویهاد در متون آمده است، او دیوی سیری‌ناپذیر بوده و مردمان را می‌بلعد (بهار، ۱۳۷۶: ۹۰)، کافی است تا چشم بر کسی اندازد، او خواهد مرد (بندش، بخش ۱۲، بند ۱۸۶) و به مرده هجوم آورده، او را بسته، همراه خود می‌برد (وندیداد، فرگرده، بندهای ۹-۸). پس وای بد یا

استویهاد او را می میراند و می بلعد و "وای به" یا رام ایزد او را در زهدان خویش چنان مادری دوباره می پروراند و در دنیای دیگر متولد می کند. سه شبانه روزی که روان بر بالین تن نشسته تا خویش را آماده گذار سازد، سختی های بسیار از استویهاد و ویزرش دیو و دیو خشم می بیند (بندهش، بخش ۱۲، بند ۱۸۶). به نظر می رسد استویهاد که نامش معنای «درهم شکننده استخوان؛ زوال تن» را یدک می کشد (بارتلمه، ۱۳۸۳: ۲۱۴)، استخوان های مرده را در برابر دیدگان روان درهم خواهد شکست و آخرین امید بازگشت مرده را بریاد می دهد؛ پس از آن که استویهاد استخوان مرده را خرد کرد، دروج مادینه همراهش -نسو- که همچون مگسی بر تن مرده تاخته (وندیداد، فرگرد ۷، بند ۲)، همانند معنای اسمش (بارتلمه، ۱۳۸۳: ۱۰۵۵-۱۰۵۸) تلاش می کند تا سریع تن و بدن مادی را متلاشی و تباه سازد (بندهش، بخش ۱۵، بند ۱۹۹) و دیگر روزنه امیدی برای بازگشت باقی نخواهد ماند، چرا که تمام این مدت روان بدن امید بر بالین تن نشیند «که باشد که خون تازد و باد به تن شود و مرا توان بازگشتن بود» (همان، بند ۲۰۰). روان که بر بالای سر نشسته است، با بندی مینوی به جسم در حال تباهی متصل است، «هنوز هم زرتشتیان در سه روز نخست درگذشت یک فرد تمامی رفتارها و مراسم را به گونه ای ترتیب می دهند که تأکید بر این است که هنوز روان در این جهان است در روش سنتی در یزد سه سنگ را مانند پناهگاهی در محلی که سفره مربوط به فرد درگذشته وجود دارد، می گذارند و داخل آن چراغ کوچکی را همواره روشن نگه می دارند» (مرادیان، ۱۳۹۲: ۲۸۱)، پس تا سه روز مرده را در مزار تنها نمی گذارند و با کمک آتشی که در این سه روز می افروزند، مرده پشت به آتش داده، به مقابله با ویزرش دیو و دیو خشم و سایر دیوان مشغول می گردد (بندهش، بخش ۱۵، بند ۱۹۹) که نمادی از نبرد نخستین ازلی است؛ و ایزد آذر همانند آگنی همتای هندیش، ارواح زیانبخش و دیوها و جادوان را از روان دور می سازد (بهار ۱، ۱۳۷۶: ۴۷۸). درعین حال بازماندگان در این سه روز با اوستاخوانی و اجرای مراسم «هماگ دین»، بزرگ ترین ایزد پشتیبان و دورکننده دیوان-ایزد سروش- را همراه با ایزدان یاری رسان دیگر فرامی خوانند تا در این رویارویی به کمک مرده بشتابند، درضمن خواندن دعا و بر زبان راندن نام ایزدان نمادی از رازگشایی نزد نوآموز نیز است و نخستین گام در جهت افشای راز تا نوآموز به آگاهی برسد و آماده شناخت گردد.

پس از هجوم دروج نسو به پیکر مرده، بدن مرده آلوده و ناپاک محسوب می شود و هیچگاه زندگان کمتر از سه گام به جنازه نزدیک نمی شوند و به آن دست نمی زنند، "آزباییان همواره دهشت زیادی از دست زدن به مرده داشته اند" (ویدن گرن، ۱۳۷۷: ۶۲) که شاید هم از ترس نفوذ دروج نسو به بدن شخص زنده بوده است که فقط با لمس اتفاق می افتاده و هم از ترس آن که مبادا روان آشفته ای که آرزوی بازگشت به دنیای زندگان را دارد، اکنون که بی تن مانده، با لمس شخص زنده به تن او نفوذ کند (ر.ک. مزدپور، ۱۳۹۰: ۴۵).

پس مرده ابتدا همچون قهرمانی جسور وارد شکم هیولا می شود، سپس باید مسیر پرپیچ و خم شکم هیولا را طی کند؛ راه پرپیچ و غیر مستقیم برج های خاموشی و یا مسیر دور گورستان، استعاره از امعا و احشای پرپیچ و خم درون هیولا می تواند باشد. اکنون مرده در گور نهاده شده، چون قهرمانی باید آماده گذار از این وادی باشد. او که کمی هم راز آموخته شده است و تعدادی ذکر و ورد را آموخته است، دیگر شخص جدیدی محسوب می شود و گاه بازماندگان از بر زبان راندن نام پیشینش امتناع کرده و اغلب از الفاظی نظیر «خدا آمرز»، «درگذشته»، «متوفی»، «سفرکرده» و نظایر آن استفاده می کنند که خود یکی از رسم های کهن تشریف بوده است؛ «رسم بر این بوده است که

پس از مراسم تشرف و رازآموزی، فرد نوآموز که با تغییر وجودی به مقامی روحانی دست پیدا کرده، نامی جدید نیز دریافت کند» (الباده: ۱۳۹۲، ۷۹-۷۲)؛ چراکه نام هر کسی برابر است با وجود واقعی و روحانی وی، در واقع بعد از گذشت سه روز که مرده از دنیای مادی کاملاً جدا می‌شود، نیاز به هویتی جدید دارد. با کنار گذاشتن نام پیشین، فرد هویت خویش را و همه آنچه را که در دنیای مادی با آن شناخته می‌شده است، کاملاً از دست می‌دهد، او دیگر به هیچ خانواده‌ای تعلق ندارد و تنهای تنها باید مسیر ناشناخته گذار را طی کند.

برای کمک به صعود راحت‌تر نوآموز به سمت بالا و در مسیر گذار، درخت همیشه سبزی بر فراز گور می‌کارند. پیش‌تر باور بر این بوده است که ارواح بر فراز درخت‌های همواره سبز سکنی می‌گزینند (بهار، ۲، ۱۳۷۶: ۴۴)؛ در ضمن درخت، نمادی از درخت کیهانی نیز هست که در کانون جهان قرار داشته و متصل‌کننده جهان زیرین به جهان زیرین بوده است. بنا به باور ایرانی درخت هوم سفید یا گنوکرنه که انوش جاودانگی در رستاخیز از عصاره شاخه‌های همین گیاه آماده خواهد شد، همان درخت کیهانی بوده است و قطعاً به باور اولیه، مرده نوآموز باید از این درخت کیهانی بالا می‌رفته، چنانچه شایستگی نمی‌داشت، از درخت سقوط نموده به دوزخ جایی که ریشه‌های درخت در آنجا قرار دارند، می‌افتاده است، یا از طریق شاخه‌های این درخت وارد جایگاه خدایان شده از میوه زندگی بخش و آگاهی بخش (باقری و رستگاری‌نژاد، ۱۳۹۳: ۴۹-۴۸) آن درخت می‌خورده و جاوید و دانا در جوار خدایان زندگی می‌کرده است. برای این که مرده به راحتی از درخت بالا رود و بی‌مشکل به دنیای مینوی برسد، بازماندگان باید حتماً از سوگواری کردن و گریستن خودداری کنند؛ آریایان کهن سوگواری‌های دهشتناکی داشتند که ساده‌ترین نوع آن باگریستن آغاز می‌شد و به خودآزاری‌های جسمانی و نهایتاً به خودکشی منجر می‌گردید؛ مویه کردن در باور زرتشتی کاری اهریمنی است و گریستن بر مرده موجب طغیان و سیلابی شدن رود جاری در مرز بین دنیای زندگان و مردگان خواهد شد (باقری، ۱۳۹۰: ۸۸) و هر قطره اشکی که ریخته شود، راه عبور مرده به جهان باقی را دشوارتر می‌سازد (ویدن‌گرن، ۱۳۷۷: ۴۴-۴۶)، چنانکه مرده در مسیر، پای در گل مانده و نمی‌تواند از پل چینود عبور نماید (ارداویراف‌نامه، فصل ۱۶، بندهای ۱-۷). در روزهای آغازین مرگ، بازماندگان با تمام توان برای یاری‌رسانی به مرده، باید یزش بخوانند و آفرینگان انجام دهند و از گریستن خودداری نمایند تا مسیر را از آنچه که هست، برای مرده دشوارتر نسازند.

غذا و آبی را که پیشتر درون گور و کنار جسد می‌گذاشتند (گیرشمن، ۱۳۷۴: ۲۱ و ۳۵)، اکنون با پاشیدن آب برگور و آب دادن به درخت کاشته شده و گذاشتن خوردنی روی گور تکرار می‌کنند که می‌تواند استعاره‌ای باشد از توشه راه برای مرده در مسیر گذار و هم پیشکشی مرده برای ایزدان. پاشیدن آب بر گور نه تنها آشام مرده را در مسیر گذار تأمین خواهد کرد، بلکه به روان برای دورکردن دیو نسو و همراهانش نیز کمک می‌نماید، چراکه آب نمادی از امشاسپند خرداد است که موکل بر آب‌هاست و برای دور کردن دیو تریز که دیو تشنگی و خشکی است، نیز دور کردن دیوان همراه دیو نسو به یاری روان می‌آید (رضی، ۱۳۸۱، ج ۴: ۲۳۶۳-۲۳۶۷). علاوه بر خوراکی‌هایی که در مراسم پرسه برای پذیرایی استفاده می‌شود، با تخم مرغ نیز از مهمانان پذیرایی می‌شود که می‌تواند نشانی از باور به تولد دوباره مرده در دنیای دیگر باشد؛ نمادگرایی آیینی جوجه و تخم مرغ در مراسم تشرف و رازآموزی

بسیار کهن است؛ «به احتمال قوی تولد دولایه یا دو مرحله‌ای پرندگان (تخم‌گذاری و بیرون آمدن از تخم) منشأ پیدایش این تشبیه بوده است، مرده با ورود به گور همانند جوجه در تخم است و با گذر از گذار و پل جداکننده بین دو دنیا همانند جوجه‌ای است که سر از تخم بیرون آورده و متولد شده است» (الیاده، ۱۳۹۲: ۱۲۱).

۳.۲. آیین‌های گذار

بعد از گذشت سه روز که استویهاد فرد را کشته است و استخوان‌هایش را خرد کرده و دروج نسو بدنش را متلاشی نموده است، با قطع کامل امید از بازگشت مجدد به دنیای زندگان، با آغاز بامداد روز چهارم روان باید مسیر پرپیچ‌وخم و هراس‌انگیز را برای رسیدن به دنیای مینوی طی نماید؛ او همراه با نوشیدنی و خوردنی و مجهز شده به ابزار دعا و ذکر و همراه با آتش دورکننده تاریکی و دیوان، به همراهی ایزد بزرگ مرگ-وایو- پای در مسیر وایو می‌نهد. در سپیده‌دم روز چهارم بادی خوشبوی از نیمه جنوبی به پیشواز روان پرهیزکار می‌آید و بادی متعفن از نیمه شمالی برای همراهی روان گناهکار به سمتش می‌وزد (هادخت نسک، فرگرد دوم، بندهای ۷-۸؛ همان، فرگرد سوم، بندهای ۲۵-۲۶) که بهترین استعاره از همراهی وایوی دوچهره است؛ تمامی آیین‌های مرحله گذار در سایه وایوی دوچهره، خود دوچهره یا دووجهی به نظر می‌رسد، چراکه آزمون‌ها و رویدادهای این مرحله برمبنای نیکوکار بودن یا گناهکار بودن روان، دگرگونه اتفاق خواهد افتاد.

در بامداد روز چهارم دو گروه به سمت روان می‌آیند: گروه ایزدان، مانند ایزد سروش، ایزد رام، ایزد بهرام و گروه هراس‌انگیز دیوان، مانند وای بد و ویزرش دیو و دیو خشم خونین نیزه و دیگر دیوان هراس‌آلود (مینوی خرد، بخش ۱، بند ۱۱۵)؛ در واقع با وزش باد خوب جنوبی یا باد متعفن شمالی و حضور دیوان هراس‌انگیز و ایزدان پشتیبان، آزمون‌های مرحله گذار آغاز شده است و از همان ابتدا هم نتیجه گذار گویی آشکار است، با بادی که از نیمه جنوبی یا نیمه شمالی وزیده است، از آغاز مشخص می‌گردد که چه گروهی روان را تا مکان داوری همراهی خواهند کرد: ایزدان، روان نیکوکار را در مسیر باد خوشبوی نیمه جنوبی تا مکان داوری همراهی می‌کنند و اجازه نخواهند داد تا دیوانی که در معیت روان آماده هستند، موجب آزار و اذیت روان شوند؛ گرچه همان حضور سهمگین دیوان به خودی خود هراسناک است و یکی از آزمون‌های گذار محسوب می‌شود و روان باید تحمل رویارویی با آنان را داشته باشد، برخلاف روان نیکوکار که با همراهی ایزدان در مسیر خوشبوی باد جنوبی تا بن کوه البرز هدایت می‌شود، چنانچه روان گناهکار باشد، در مسیر باد گندیده نیمه شمالی، او را دیوان به کمک دیو خشم نیزه‌دار، علی‌رغم مخالفت ایزد سروش، از بند مینوی گردنش گرفته، بسته و به سوی مکان قضاوت خواهند کشید (مینوی خرد، بخش ۱، بندهای ۱۶۱-۱۶۳). در بن کوه البرز دئای روان به پیشواز می‌آید (همان، بند ۲۰۱)؛ با دیدن دئنا، روان از نتیجه آزمون کاملاً مطمئن خواهد شد، چرا که زیبایی و زشتی دئنا که نتیجه اعمال دنیوی مرده است، تا حدودی بازگوکننده داوری نهایی می‌تواند باشد. بازماندگان برای یاری‌رسانی به روان، مراسم «یشت شبگیره» را برگزار می‌کنند که با اوستا خوانی، روان را در این مسیر سخت پیش رویش یاری رسانند (گشتاسب، ۱۳۸۹: ۹۹-۱۰۵)؛ در «یشت شبگیر» چهار درون^۷ برای ایزد رشن و ایزد اشتاد که ایزدان داورند و برای ایزد بزرگ وای به یا رام و برای فروهر اهلوان و سروش ایزد پشتیبان برگزار می‌گردد. گویا بازماندگان با تقدیم نیایش و نذورات به درگاه ایزدان داور و ناظر در محکمه الهی، لطفشان را طلب می‌کنند تا شامل حال درگذشته نگران و ترسیده گردد. شاید دعاهایی

که بازماندگان برای ایزد سروش می خوانند، باعث شود که ایزد سروش بیشتر در برابر دیوان از روان پشتیبانی کرده، دیوان نتوانند او را بسته تا محل قضاوت بکشند، شاید دعا‌های خوانده شده برای ایزدان داور باعث شود که وقتی روان را دست بسته و همراه دیوان می بینند از دیدن روان مشمئز نشده و کمی مهربانانه تر آمارش نمایند.

پس دشوارترین مرحله گذار برای مرده، از بامداد روز چهارم آغاز شده و با داوری ایزد رشن ادامه می یابد. روان در دادگاهی که ایزد مهر قاضی ارشد آن است و ایزد "وای به" یا رام و ایزد سروش و همراهانش در سمتی و دیو وای بد یا استویهاد و دیو خشم خونین نیزه و ویزرش دیو در سمتی دیگر به انتظار حکم ایستاده اند، در پیشگاه ایزد رشن با ترس و دلهره ای بی پایان می ایستد تا آمار شود؛ داوری با ترازویی که به هیچ سوی گرایش ندارد و به اندازه تار مویی منحرف نمی شود. یوغ ترازوی ایزد رشن بر چکاد دائیتی قرار دارد و دو تیغه ترازوی زیرینش یکی در شمال به بن کوه البرز است که ورودی دوزخ است و دیگری در جنوب به سر کوه البرز قرار دارد که ورودی بهشت است (بندهش، بخش ۱۵، بند ۱۹۹)، جایی که درخت کیهانی و بی مرگی بخش هوم قرار دارد (پورداد، ۱۳۸۰، ج ۱: ۱۷۲) که روان نیکوکار به محض رسیدن به آنجا می تواند از میوه یا شیره آن درخت بنوشد و بی مرگ گردد. ایزد اشتاد روان را به سوی ترازو هدایت می کند و زیر نگاه تیزبین ایزد مهر، اشتاد با کمک ایزد زامیاد، اعمال روان را بر ترازو می نهد تا ایزد رشن آن را آمار نماید (بندهش، بخش ۱۱، بند ۱۸۵)؛ در نهایت اینجاست جایی که تکلیف روان مشخص خواهد شد: آیا گناهکار است یا پرهیزگار؟

بعد از داوری، روان باید از پلی بگذرد، پلی با ۹ نیزه بالا و درازا و پهنا که دوزخ در زیر این پل، در بن کوه البرز در شمال قرار دارد (بندهش، بخش ۱۵، بند ۱۹۹). به باور اولیه، دنیای مردگان - دوزخ سپسین - که هنوز طبقاتی نشده بود، زیر زمین قرار داشت و از دنیای زندگان با رودی فراخناک «وئوروکشه یا فراخکرت» که پیرامون جهان را فرامی گرفت، جدا می گردید و همه مردگان باید به آنجا می رفتند؛ و مردگان برای عبور از این دریای بزرگ، به ناچار از روی پل ترسناکی باید می گذشتند؛ پلی که قطعاً نخستین انسان و نخستین شاه آریایی «یمه-جمشید» که نخستین میرنده هم بوده، آن را برای رسیدن به دنیای مردگان یا «یم پور» ساخته بود. پل چینه ای یم ساخته، تنها راه رسیدن به دنیای مردگان بود، یک سر آن که بر ستیغ البرز در جنوب قرار داشت، جایگاه خدایان بود و تنها اشراف و فرمانروایان می توانستند از روی این پل عبور کرده، به آنجا بروند، ولی همه روان های دیگر از روی پل سقوط کرده به درون قلمرو زیرین مردگان در زیر پل فرو می افتادند؛ به دلیل اسطوره زدایی که اساطیر ایرانی در گذر زمان به خود دیده است، این باور به شدت دستخوش دگرگونی گردیده و شکل اولیه خویش را از دست داده است، ولی بقایای این اندیشه کماکان در باورهای ایرانی قابل ردیابی است (باقری، ۱۳۹۰: ۸۸؛ بویس، ۱۳۸۱: ۳۶؛ کلنر، ۱۳۸۶: ۱۲۰-۱۱۹). با نوآوری زرتشت، پل چینود تبدیل به پل قضاوت اخلاقی گردید و مسر چینه ای پل با تیغه های ترازوی رشن همانند دانسته شد. اندیشیدن به داوری ایزد رشن و گذر از پلی ترسناک بر فراز رودی هراس انگیز که در صورت گریستن بازماندگان، طغیان خواهد کرد، به خودی خود می تواند ترسناک ترین آزمون مرحله گذار باشد.

پس از انجام داوری، اگر روان نیکوکار باشد، بند مینوی از گردنش می افتد (جاماسب آسا، ۱۳۷۱: ۴۶ در متن پهلوی)، ایزد آذر تاریکی مسیر را بر روی پل از بین می برد (بندهش، بخش ۱۵، بند ۲۰۳)، گذار چینود به اندازه

فرسنگی پهن می‌شود و روان به همراهی ایزد سروش موفق می‌شود از روی این پل بگذرد، دئای روان چون دوشیزه زیبایی دوباره به پیشوازش می‌آید، روان نیکوکار در معیت دئای زیبایش با نوازش نسیم خوشبوی باد جنوبی-وای به- سه پله نردبان یا سه شاخه درخت کیهانی - یا درختی که بر فراز گور به شکلی نمادین کاشته شده است- را طی کرده پا به بهشت اهورا می‌نهد، جایی که به استقبالش می‌آیند و «وای به» دستش را می‌گیرد و بر تخت زرین می‌نشانندش و دئای زیبا به او سخن مینویان را می‌آموزد (وزیدگی‌های زادسپرم، بخش ۳۱، بند ۵)، روان بی‌پیری، بی‌مرگ، فربه و شاد، در خوشی روزگار خواهد گذرانید (مینوی خرد، بخش ۳۹، بند ۳۰)؛ البته بهشت هم دارای طبقات است و بنابه روایتی فاصله طبقات از یکدیگر ۳۴ هزار فرسنگ است (روایت پهلوی، فصل ۴۶، بند ۹) و روان مرده برای این که بتواند از طبقه‌ای به طبقه بالاتر و نزدیک‌تر به بارگاه ملکوتی برود، نیازمند صدقه و خیرات و پل‌گذار از سوی بازماندگان است (روایت امیداشوهیشتان، پاسخ ۲۶، بندهای ۵-۶). در واقع روان نیکوکار هم بسته به درجه نیکویی‌اش در یکی از طبقات بهشت ساکن خواهد شد و از لذات و خوشی آن طبقه بهشت بهره خواهد برد و آزمون گذار برای او مملو از تأسف برای کم‌کاری‌اش در دنیای مادی است و حسرت جایگاه روان‌های برتر؛ اینچنین او باید به تدریج پالوده شود تا آماده شرفیابی نهایی گردد.

اما اگر روان بدکار باشد، پل همانند تیغی تیز خواهد شد، دئای زشت و پلید روان دوباره به استقبالش می‌آید، ولی روان ترسیده از رفتن خودداری می‌کند تا این که دئای چون ددی وحشی و ترسناک روان را می‌ترساند که روان با شتاب سه گام بر پل چون شمشیر بران می‌نهد (بندهش، بخش ۱۵، بندهای ۲۰۳-۲۰۴). دیوان که کت‌بسته تا ترازو کشانده بودندش، او را بر روی این تیغ تیز می‌کشند و از راهی که با خار انباشته شده، به چاه ویل کشانده، به دوزخ سرنگون خواهد شد؛ دوزخ که خانه دروغ (وندیداد، فرگرد ۸، بند ۱۰۷) و جایگاه دیوان و اهریمن در زیرزمین است (وندیداد، فرگرد ۳، بند ۷)، چون چاهی سهمناک، ژرف و تاریک، بدبو، پر از ناله و زاری و درد و رنج است و روان‌ها لاغر و نزار و برهنه در دوزخ، تنها و نالان به سر می‌برند (زندبهن‌یسن، بخش ۴، بند ۶۸). دیو دروغ با ۱۲ پیکر در دوزخ حرکت می‌کند و روان‌ها را آزار می‌دهد و خانه‌هایی چون زندان برای روان در دوزخ وجود دارد و بدترین خوردنی‌ها و نوشیدنی‌ها را می‌خورند (وزیدگی‌های زادسپرم، بخش ۳۰، بند ۵۱). به عبارتی، عذاب‌های دردناک دوزخ خود آزمون دشوار مرده گناهکار خواهد بود تا به تدریج روانش پالوده شده و بتواند راهی جایگاه ایزدان شود. چنانچه میزان نیکی و بدی روان داوری شده به یک اندازه باشد، روان به همستگان هدایت خواهد شد، جایی که اندوه و حسرت، آرامش را از او سلب خواهد کرد؛ تاوانش سردی و گرمی هوا باشد (ارداویراف‌نامه، فصل ۶، بند ۶) و آزار دیگری جز ندامت و سرما و گرما نمی‌بیند تا به تدریج آزمون دشوار گذار را پشت سر گذاشته، آماده تشریف گردد.

مرحله گذار که در آیین‌های تشریف، مرحله آزمایش توان نوآموز و آزمایش میزان شایستگی نوآموز برای آگاه شدن، دانا شدن و در نهایت مشرف شدن، است، کاملاً با آداب و باورهای زرتشتیان هماهنگ است: قرار گرفتن در گذشته در معرض وزش باد خوشبو یا بدبو، رویارویی با ایزدان پشتیبان یا دیوان آزاررسان و ترساننده، مورد داوری قرار گرفتن و آمار شدن با ترازوی هول‌انگیز دقیق ایزد رشن، روبه‌رو شدن با دینای زیبا یا نفرت‌انگیز، گذر از پل هراس‌انگیز چینود و در نهایت استقرار در یکی از طبقات دوزخ، همستگان یا بهشت، تماماً توان و شایستگی

نوآموز را محک می‌زند و این آزمون به درازای سی سال ادامه خواهد داشت تا سرانجام نوآموز در گذشته آمادگی تشریف را خواهد یافت؛ به همین جهت برای یاری‌رسانی به متوفی، بازماندگان پس از مراسم «چهارم»، مراسم «دهه» و «سی روزه» به ترتیب در دهمین روز درگذشت و سپس در سی‌امین روز درگذشت شخص برگزار می‌کنند و با سفره نوشیدنی و خوردنی و اوستاخوانی متوفی را همراهی می‌کنند، سپس به مدت یک سال، هر ماه در روز درگذشت مرده مراسم «روزه» برگزار می‌شود و سپس مراسم «سال»؛ در مجموع پانزده بار سفره به نام متوفی در طول یک سال از روز چهارم درگذشتش، یعنی از روزی که پا در مسیر گذار گذشت، پهن خواهد شد و خیرات داده خواهد شد و مرده با اوستاخوانی همراهی خواهد گردید؛ سپس مراسم برگزاری «سال» تا سی سال تکرار خواهد شد. پذیرایی و اوستاخوانی، خیرات و صدقات، نذرها و سفره‌هایی که به نامگانی روان برپا می‌شود، به روان درگذشته برای عبور از طبقه‌ای به طبقه دیگر در بهشت یا دوزخ یا همستگان یاری خواهد نمود تا رنج کم‌تری ببیند و جایگاه بهتری بیابد و راحت‌تر آزمون‌های سخت دوره گذار را به پایان برساند و وارد مرحله پیوست شده و به تشریف نائل گردد (روایت امیداشوهیشتان، پاسخ ۳۹، بندهای ۵-۶).

۴.۲. آیین پیوست

مرحله پیوست در باور ایرانی برپایه اندیشه ثنوی ایرانی، همچون مرحله گسست، دو مرحله‌ای است، یک مرحله زمانی است که شخص می‌میرد و از این دنیا رخت برمی‌بندد و بعد از گذراندن آزمون‌های دشوار مسیر گذار، یا در طبقات بهشت، یا در طبقات دوزخ و یا در طبقات همستگان، پالوده می‌شود که به روایت کهن اولیه سی سال به طول خواهد انجامید و سرانجام روان به فروهر خواهد پیوست و به تشریف بارگاه اهورای مزدا نایل خواهد شد؛ پس از این پیوست نخستین، فروهر و روان مرده که یکی شده‌اند، در گرودمان به خوشی روزگار می‌گذرانند؛ البته چون پیوست نهایی انجام نشده است، گویی هنوز نیازمند یادآوری و خیرات و نذورات بازماندگانند؛ به همین دلیل به باور ایرانی، فروهرها سالی یک بار به مدت ده روز در آغاز سال به بازماندگان زمینشان سر خواهند زد، چنانچه بازماندگان به یادشان باشند، به پاس قدردانی از یادآوری آن‌ها، موجبات فراخ‌سالی و نیک‌بختی آنان را فراهم خواهند آورد (بررسی فروردین‌یشت، کرده ۱۳، بند ۴۹-۵۲). بازگشت به دنیای مادی آمیخته با پلیدی و نیازمندی فروهر-روان مرده به یادآوری از سوی زندگان، نشان از مرحله پیوستی است که کامل نشده است.

پیوست نهایی و اصلی زمانی است که فرسگرد اتفاق بیفتد و آخرین آزمون آنگاه برگزار خواهد شد و همه مردگان پس از گذراندن آخرین آزمون، سرانجام به تشریف خواهند رسید و مرحله پیوست کامل خواهد شد. آزمون نهایی با حضور در انجمن ایستواستران آغاز می‌شود، حضوری که دیگر فقط مختص روان نیست، بلکه همه مردگان دارای تن پسین شده‌اند و تنمند و روانمند در این انجمن حاضر خواهند بود؛ چون «ستوش» در سه شب نخست زمان مرگ، هر کس نیکوکاری و گناهکاری خویش را خواهد دید و هریک از نیکوکاری و گناهکاری دیگری نیز باخبر خواهد شد و بدکار چون گوسپند سیاه در میان گوسپندان سپید به نظر خواهد رسید، به همین دلیل دچار افسوس بابت بدکاریش خواهد شد و شرمنده برای کم‌کاریش؛ تحمل شرمندگی و افسوس، نخستین آزمون این مرحله از آخرین مرحله آیین تشریف خواهد بود. چراکه نشان از دانایی و آگاهی فرد دارد؛ پس گنهکاران از

پرهیزکاران جدا می‌شوند و هریک به مدت سه شبانه‌روز دیگر پادافره کردارشان را یا در دوزخ یا در بهشت خواهند دید، البته این جداسازی نیز بسیار رنج‌آور خواهد بود و گنهکاران از شرمندگی گناهشان و پرهیزکاران از افسوس بابت آشنایان گنهکارشان چنان خواهند گریست که دوباره آن رود جداکننده دنیای مردگان و زندگان طعبان خواهد کرد و مردگان پای افسوس در گل خواهند ماند. پس از گذراندن پادافره سه‌شبهه که تکرار همان آیین گسست در مراسم ستوش است، گوزهرمار از آسمان بر زمین افتد و زمین از هم خواهد گسست، ایزد آریامن کوه‌ها و دره‌ها را به آتش بگدازد و گوهر فلزین آسمان و همه فلزات موجود در زمین چون رود مذابی جاری خواهند شد و همگی در آخرین آزمون باید از این رود گداخته عبور کنند، رودی که برای نیکوکاران چون شیر گرم و برای بدکاران چون فلز مذاب است؛ به عبارتی در این آزمون پایانی همه مردگان به آتش آزمایش شوند، همچنین تطهیر و نشاندار شده، شایسته ورود به آن مقصد عالی می‌شوند.

پس سوشیانت از آن هوم سپید، انوش به مردگان دهد و همگی جاودانه بی‌مرگ شوند و این است حاصل تشریف: رسیدن به بارگاه آرامش و جاودانه زیستن. همه دیوان در نبردی فرجامین با ایزدان نابود شده، اهریمن و آز به سوراخی که از آنجا به آفرینش پاک تاخته و آن پاکی را آلوده بودند، فرورفته و آن جایگاه پلشتی با فلز مذاب پر خواهد شد. آسمان و زمین که به رودی فلزین تبدیل شده بودند، یک‌پارچه خواهند شد، بی‌فراز و نشیب و همه‌جا بهشت اهورا باشد و جهان و جهانیان جاودانه و به کام، بی‌مرگ شوند (بندهش، بخش ۱۹، بندهای ۲۲۱-۲۲۸). این چنین آدمی به آرزوی دیرینه‌اش که دستیابی به زندگی ابدی است، نایل خواهد شد. این که در پیوست نهایی، انسان‌ها که مشرف می‌شوند، دارای تن مادی هم هستند و روان و فروهرشان به جسم مادیشان می‌پیوندد، خود نشانه دیگری از این نکته است که در مرحله نخست پیوست، نمی‌توانسته تشریف کامل اتفاق افتاده باشد، چرا که روان و فروهر یکی شده، بدون تن مادی در کنار اهورا آرام می‌یابند و به انتظار زمانی هستند که دارای تن شده و تشریف کامل گردد و زندگی مادی و دنیوی یابند، ولی این بار زندگی پاک و قدسی و به دور از پلشتی.

۳- نتیجه‌گیری

مرگ نقطه پایان زندگی دنیوی آدمی را رقم می‌زند، پس همواره در نظر آدمی رمزآلود بوده است و به همین دلیل یکی از مهم‌ترین آیین‌های تشریف بشری گردیده است. آیین‌های تشریف همواره بر پایه سه مرحله بنیادین شکل می‌گیرد: مرحله گسست، گذار و تشریف. در پژوهش انجام شده، آیین‌های مرگ در باور ایرانیان زرتشتی مورد بررسی قرار گرفت و آنچه به دست آمد به شرح ذیل است:

- آیین‌های تشریف ایرانی تحت تأثیر اندیشه ثنوی و دوگانه‌باوری ایرانی قرار گرفته است و هریک از مراحل دو بخشی شده‌اند.

- مرحله گسست را که جداشدن از زندگی مادی و آزمایش جرأت و شجاعت است، در آیین تشریف مرگ در باور زرتشتی می‌توان به دو مرحله گسست نخستین و گسست نهایی تقسیم نمود.

- گسست نخستین شامل انجام مراسمی چون آماده‌سازی محوطه مقدس -گور- که نمادی از دروازه ورود به دنیای مردگان است، جداسازی سریع مرده نوآموز از خانواده که نشانه ربوده شدن نوآموز توسط هیولای مرگ است؛ شستشو که پاک کردن مرده از نشانه‌های دنیای مادی است و درعین حال غسل دادن و تطهیر

کردن نوآموز به گونه‌ای که آماده و شایسته دنیای مقدس مینوی باشد؛ در کفن پیچیدن که نمادی از جدا شدن از دنیا و استعاره‌ای از پرده دور جنین در زهدان است؛ دفن نمودن که نشانی از بلعیده شدن توسط هیولاست و درعین حال استعاره‌ای از زهدان مادر-زمین است و نوآموز بعد از مردن و رفتن در درون هیولای مرگ، توسط زهدان مادر-زمین پرورده خواهد شد و چون نوزادی در جهان دیگر، پاک و آویژه متولد خواهد گردید، می‌شود.

-مرگ در اندیشه ایرانی راه وایوی بیرحم دانسته می‌شد؛ وایو خدای قاهر دوچهره‌ای بود که هم خدای آغازگر بود و هم خدای میراننده و تباه‌کننده؛ پس هم مرگ نمادی از بلعیده شدن توسط دیو مرگ یا «وای بد - استویهاد» است و هم زندگی دوباره و متولد شدن پاک در دنیای مینوی برای زندگی ابدی، توسط ایزد «وای به-رام» صورت می‌پذیرد؛ به عبارتی وایو هیولای دوچهره بلعنده و زاینده مرده نوآموز در باور ایرانی است.

-گسست نهایی شامل انجام مراسمی چون دادن هویت جدیدی به مرده نوآموز با نام بردن از وی با اسامی نظیر «خداآمرز، متوفی، مرده، درگذشته، سفرکرده» و نظایر آن است که نشانی از تغییر هویت فرد درگذشته دارد، زین پس او نوآموزی است که دیگر به دنیای مادی هیچ‌گونه تعلق ندارد؛ ترس و دلهره ناشی از حمله دیوان مرگ به روان در سه شبانه‌روز اول یا ستوش؛ آتش‌افروزی که هم برای زدودن تاریکی آستانه ورود دنیای مردگان مورد استفاده قرار می‌گیرد، هم برای تطهیر مجدد مرده (مرده یک بار با آب تطهیر شد و بار دوم با آتش) و در عین حال به مرده برای دور کردن دیوان در سه شبانه‌روز نخست یاری خواهد رساند؛ کاشتن درخت بر فراز گور که نمادی از درخت کیهانی متصل‌کننده سه دنیای فرودین و میانی و فرازین است و ریشه در دوزخ و شاخه در بهشت دارد، به عبارتی رسیدن مرده به دنیای مردگان همانند بالا رفتن از درخت و یا سقوط کردن از آن است، نهایتاً آن‌که موفق می‌شود از درخت بالا برود، می‌تواند از میوه زندگی بخش آن خورده و برای همیشه بی‌مرگ شود؛ برپایی مراسم هماگ دین که برخوانی اوستا و دعا برای روان مرده است و استعاره‌ای از آموختن ورد و کلام مقدس به روان است تا در مسیر سخت گذار به کمکش بیاید و نخستین نشان افشای راز نزد نوآموز نیز هست، می‌شود.

-مرحله گذار را که گذراندن آزمون‌های سخت در مسیر پرپیچ و خم شکم هیولای مرگ، برای رسیدن به بارگاه امن و آزمون مقاومت و تحمل سختی‌هاست، می‌توان شامل مراحل زیر دانست: آگاهی دلهره‌آور از نتیجه داوری و پایان کار که با وزش باد از نیمه شمالی یا جنوبی مشخص می‌گردد؛ تلاش دیوان به سرکردگی خشم با نیزه خونین برای اسیر نمودن روان؛ همراهی هراسناک دیوان تا بن کوه البرز در کنار ایزدان همراه‌برنده روان نیکوکار و کشیده شدن روان و اسیر شدنش با بند مینوی گردش توسط استویهاد و ویزرش دیو و خشم نیزه‌دار تا بن کوه البرز؛ حضور دثنا زبیا در استقبال از روان نیکوکار و ظاهر شدن دثنا عجوزه برای همراهی روان گنهکار؛ انتظار دلهره‌آور در پیشگاه داوران چینود پل با حضور ایزدان و دیوان در کنار روان؛ آمار اعمال روان با ترازوی دقیق زرین ایزد رشن؛ عبور روان نیکوکار از پل خطرناک

چینود با کمک ایزدان و کشیده شدن روان گنهکار بر تیغه تیز پل چینود توسط دیوان؛ صعود روان نیکوکار به کمک دئای زیبایش از سه پله نردبان برای ورود به بهشت و امتناع روان گنهکار از برداشتن سه گام برای رفتن به دوزخ و ترسیده شدن توسط دئای ددپیکرش؛ نهایتاً جایگزینی در یکی از طبقات بهشت یا دوزخ یا همستگان؛ تحمل خجالت و افسوس برای کم‌کاری دنیوی در طبقات پایین بهشت برای روان نیکوکار، تحمل عذاب‌های سخت و درد و رنج تنهایی در طبقات دوزخ برای روان گنهکار و تحمل شرمساری و سرما و گرما برای روانی که نیکویی و بدیش یکسان بود در همستگان؛ گذراندن آزمون‌ها به مدت سی سال در یکی از دنیای سه‌گانه بهشت، همستگان و دوزخ و تنها راه آسان‌تر شدن آزمون‌ها یاری و کمک بازماندگان زمینی و انجام خیرات و نذورات برای مرده خواهد بود.

-ویژگی خاص گذار ایرانی، دوگانه بودن آن است که تحت تأثیر اندیشه ثنوی ایرانی شکل گرفته است؛ از این رو همه آزمون‌ها دو وجه ویژه نیکوکار و گنهکار دارد.

-مرحله پیوست که آموختن راز و آگاهی و دگرگون شدن و تبدیل به انسانی نو شدن و رسیدن به آرامش مطلق یک انسان آگاه و به عبارتی مرحله مسخ و استحاله است را می‌توان در آیین‌های تشریف ایرانی به دو مرحله پیوست نخستین و پیوست نهایی تقسیم نمود.

-روان در مرحله پیوست نخستین، پس از تحمل سی سال آزمون و سختی‌های بسیار، سرانجام به فروهرش می‌پیوندد و در بهشت آرامش یافته، در انتظار فرشگرد روزگار می‌گذراند، ولی کماکان نیازمند یادآوری بازماندگان و خیرات و نذورات از سوی آنان است و در صورت یاد شدن توسط زندگان، گویی از جایگاه بهتری برخوردار خواهد شد؛ هنوز تا تشریف نهایی ناچار به تحمل سختی و رنج آزمون بازگشت سالیانه به جهان مادی ناپاک به مدت ده روز است.

-در پیوست نهایی که در زمان فرشگرد اتفاق خواهد افتاد، همه روان‌ها با تن پسین دوباره تنمند خواهند شد، از دیدن اعمالشان در زندگی دنیوی مجدداً شرمگین شده و پادافره سه شبه‌ای را دوباره تجربه خواهند کرد؛ گریستن زیاد به دلیل شرم از اعمالشان یکی دیگر از آخرین آزمون‌ها خواهد بود؛ عبور از رود فلز گداخته و در آتش سوختن و تطهیر شدن، آخرین آزمون برای تشریف خواهد بود؛ خوردن انوش آماده شده توسط سوشیانت و بی‌مرگ شدن ابدی؛ نهایتاً آرامش یافتن در بارگاه امن اهورایی نشان از شایسته شدن و تشریف نهایی دارد.

-تفاوت دو مرحله پیوست نخستین و نهایی در آیین‌های تشریف این است که در پیوست نخستین، روان و فروهر یکی شده مرده در بارگاه ملکوتی زندگی آرام خواهند یافت ولی در پیوست نهایی روان و فروهر با تن مرده یکی شده مشرف خواهند شد.

۴. یادداشت‌ها

- ۱- پتیت به معنای توبه و برگشت و طلب مغفرت است. امروزه چهار پتیت برجای مانده است: پتیت پشیمانی، پتیت ایرانیک، پتیت خود و پتیت مردگان که توبه‌نامه درگذشتگان است (مزداپور، ۱۳۹۰: ۱۰۵). اگر زمان برای پتیت‌خوانی کافی نباشد فقط دعای اشم‌وهو خوانده می‌شود (دوشن‌گیمن، ۱۳۸۵: ۱۴۸).
- ۲- امروزه که دلیل آیینی این عمل فراموش شده است، زرتشتیان گاه بجای هوم، جوشانده گل‌گاوزبان، یا مخلوط تخم شوید با عسل و یا آب انار در دهان مرده می‌ریزند.
- ۳- عمل شستن معمولاً توسط یک خانم یا آقا بر حسب جنسیت مرده در پاکشویخانه انجام می‌شود، البته شخص شستشو دهنده می‌تواند یک نیروی کمکی هم داشته باشد. با آب و صابون مرده را شستشو داده، سداب در دهان و بینی مرده می‌ریزند، سپس با کفن دو تکه شخص را می‌پوشانند و کشتی را بر کمر وی می‌بندند یا روی سینه در دستانش می‌گذارند؛ سپس در یک کیسه گذاشته و کیسه را کامل می‌بندند و با «گهن» که سطح فلزی است مرده را داخل گور می‌گذارند تا باعث آلودگی خاک نشود.
- ۴- اهونودگاه نام نخستین هات گاهانی است که همراه پتیت و دعاهاى دیگر بعد از شستشوی مرده در ساختمان «زاد و مرگ» که در گورستان وجود دارد و دارای دو درب ورود و خروج است، خوانده می‌شود و نزدیک به اتمام اوستاخوانی، با اشاره موبد، پیش‌گاهان که وظیفه حمل مرده را تا گور برعهده دارند، مرده را از در دوم ساختمان «زاد و مرگ» خارج می‌کنند و موبد چند قدمی تا جوی آب جنازه را مشایعت می‌کند تا اوستاخوانی تمام شود (آذرگشسب، ۱۳۷۲: ۲۱۵-۲۰۷). نکته جالب وجود دو درب زاد و مرگ در ساختمان است که کاملاً استعاری بوده و تمثیلی از زندگی است و مشایعت موبد تا جوی آب همراه مرده هم جنبه نمادین دارد و آن جوی آب نمادی از رود جداکننده دنیای زندگان و مردگان از یکدیگر است.
- ۵- هماگ‌دین همه نیایش‌هایی است که در هر یک از سه روز اول درگذشت خوانده می‌شود؛ یک یسنا به خشنومن سروش در هاون گاه هر روز، یک درون سروش در هر گاه، خورشید نیایش و مهر نیایش با پتیت در هر گاه روشن، سروش یشت سر شب با پتیت در گاه ایوسروثرم، ماه نیایش و سروش یشت هادخت با پتیت در اشهین گاه، یک وندیداد و گاهی حتی سه وندیداد. خواندن سه هماگ دین و سه بار یشت و درون در سه روز پس از مرگ سفارش شده است و تمامی این نیایش‌ها باید برای ایزد سروش خوانده شود (ر.ک. گشتاسب، ۱۳۸۹: ۹۹-۱۰۵).
- ۶- آفرینگان عبارت است از یک رشته نمازهای مزدیسنان که در مواقع گوناگون، با آداب و مراسمی انجام می‌دهند و شامل یک سلسله دعاهاى نیک و آرزوها و درخواست‌هایی است که درباره زندگان و مردگان انجام می‌شود (ر.ک. رضی، ۱۳۸۱، ج. ۱: ۱۲۸).
- ۷- درون نام سفره‌ای و نانی است که در آیین‌های دینی زرتشتی وجود دارد. این نان که به صورت کوچک و بزرگ از آرد گندم تهیه می‌شود، نماد این جهان است. برجستگی دایره دور نان نماد کوه البرز است که زمین را چون حلقه‌ای فراگرفته است. گوشودا که روغن نهاده در میان نان است، نماد چگاد دائیتی است که در میان زمین است. قرص نان نماد خورشید است. نانی که به صورت هلال تهیه می‌شود، نماد ماه است. سه تکه چوب بویایی که در سفره است، نماد اندیشه، گفتار و کردار نیک است. آب، سبزی و میوه نماد دریاها، مرغزارها و جنگل‌هاست (ر.ک. مزداپور، ۱۳۹۰: ۲۰۷؛ بهار^۱، ۱۳۷۶: ۱۶۲).
- ۸- ر.ک. مزداپور، ۱۳۹۰: ۲۳۱-۲۳۰

منابع

بتلاب اکبرآبادی، محسن و برسم، معصومه. (۱۳۹۵). «مرگ به مثابه تشریف (نوزایی): نگرش اسطوره‌ای به آیین‌های مرگ در حوزه تمدنی

- هلایل رود»، مجله مطالعات ایرانی، سال پانزدهم، شماره ۲۹، کرمان: دانشگاه شهید باهنر. صص. ۱۶-۱.
- بلوکباشی، علی. (۱۳۷۷). آیین به خاک سپردن مرده و سوگواری آن، ج. ۱، تهران: پیام نوین.
- حکمت، علیرضا. (۱۳۵۰). آموزش و پرورش در ایران باستان، ج. ۱، تهران: مؤسسه تحقیقات و برنامه‌ریزی علمی و آموزشی مرادیان، بهمن. (۱۳۹۲). «فرجام‌شناسی بر اساس متون اوستایی هادخت نسک و متون فارسی میانه مینوی خرد و بندهش»، مجله مطالعات ایرانی، سال دوازدهم، شماره ۲۴، کرمان: دانشگاه شهید باهنر. صص. ۲۸۶-۲۶۵.
- فرودی، سمیه. (۱۳۹۱). «بررسی مرگ و آیین‌های آن در دین زرتشتی از گذشته تا به امروز»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته فرهنگ و زبان‌های باستانی، شیراز: دانشگاه شیراز.
- کامران‌زاده، مظهره و ذره پرور، مرتضی. (۱۳۹۱). «تحلیل و بررسی آداب تدفین زرتشتیان کرمان»، فصلنامه پژوهشگران فرهنگ، شماره ۳۰، کرمان: ارشاد و فرهنگ اسلامی. صص. ۲۷۵-۲۵۷.
- گشتاسب، فرزانه. (۱۳۸۵). «باور آیین زرتشت در سوگ از دست‌رفتنگان»، مجله اخبار ادیان، شماره ۱۸، تهران. صص. ۳۱-۲۹.
- گشتاسب، فرزانه. (۱۳۸۹). «ستوش در متون فارسی میانه و آیین‌های زرتشتی»، مجله زبان‌شناخت، سال اول، شماره دوم، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. صص. ۱۰۵-۹۹.
- مظهری‌نیا، فاطمه. (۱۳۹۴). «واکاوی آیین‌های مربوط به مرگ در دین زرتشتی با تکیه بر بررسی زبانی و محتوایی متن اوستا و زند فرگرد دوازدهم و نندیداد»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته فرهنگ و زبان‌های باستانی، کرمان: دانشگاه شهید باهنر.
- معقولی، نادیا و طاووسی، محمود. (۱۳۸۷). «مرگ و آیین‌های مربوط به آن در ایران باستان»، مجله فرهنگستان و ادب فارسی، سال دهم، شماره ۴، تهران: فرهنگستان ادب فارسی. صص. ۱۶۸-۱۵۰.
- مهدی‌زاده، علی. (۱۳۷۹). «مرگ و مراسم تدفین در دین مزدایی»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی، بهار و تابستان، تهران: دانشگاه تهران. صص. ۳۶۹-۳۵۳.

Aogəmadaēcā, Kaikhusroo M. (1982). *Jamaspa*, Grmany: Osterreichischen Akademie der wissenschaften.

References

- Azargoshasb, Ardashir. (1993). *Zaraustrian Rituals and Ceremony*, Tehran: Frawahar.
- Bagheri Hassankiadeh, Masoumeh. (2001). "A Comparative Study of Wind God in the Iranian Mythology", Thesis for the Degree of Master of Arts of Ancient Iranian Languages and Culture, Shiraz: Shiraz Uni.
- Bagheri Hassankiadeh, Masoumeh. (2011). "The World of the Dead in Iranians, Thoughts", Journal of the Iranian Studies, Y.10, N.19, Kerman: Shahid Bahonar Uni., pp.85-98.
- Bagheri Hassankiadeh, Masoumeh, Rastgarinejad, Sahar. (2014). "The Structure of the Story of Kay Kavus flying to Heaven", Mytho-Mystic Literature Quartely Journal, Y.10, N.35, Tehran: Azad Uni.
- Bagheri Hassankiadeh, Masoumeh, Azarandaz, Abbas. (2015). "A Reconstruction of Iranian Myth of Gayomard the Beginner of Life based on Indian Mythology", Journal of Comparative Literature, Y.6, N.11, Kerman: Shahid Bahonar Uni., pp.1-25.
- Boyce, Mary. (2002). "Zoroastrians: their religious Beliefs and Practices" (Translated by Askar Bahrami), Tehran: Qoqnus.
- Bahar, Mehrdad. (1997). "A Research into Iranian Mythology", Tehran: Agah.
- Bahar, Mehrdad. (1997). "From Mythology to History", Tehran: Cheshmeh.
- Bartholomae, Christian. (1961). "Altiranisches Worterbuch", Berlin.
- Boyce, Mary. (2005). "Zoroastrians their religious Beliefs and Practices" (Translated by Omid Behbahani and Abolhasan Tahami), Tehran: Negah.
- "Bundahishn, Farranbagdadagi" (Translated by Mehrdad Bahar). (2011). Tehran: Tus.
- Dr. Ch. Mowlae. (2003). "Frawardin Yašt: The Avestan Hymn to Frawahrs", Tabriz Uni.

- Duchesne -Guillemin, Jacques. (1996). "*The Religion of ancient Iran*" (Translated by Roya Monajem), Tehran: Fekre Rooz.
- Eliade, Mircea. (2013). "*Rites and Symbols of Initiation: The Mysteries of Birth and Rebirth*" (Translated by Mani Salehi), Tehran: Niloufar.
- Ghirshman, R. (1995). "*Iran des Original al, Islam*" (Translated by Mohammad Moin), Tehran: Elmi & Farhangi.
- "*Hadokht Nask*" (Translated by Mahshid Mirfakhrayi). (2007). Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies.
- Hamilton, Edith. (1997). "*Mythology, timeless Tales of Gods and Heroes*" (Translated by Abdolhossein Sharifian), Tehran: Asatir.
- "*Jamasp Asa, Jamasp Ji, Pahlavi Texts*" (Translated by Said Orian). (1992). Tehran: National Library of Iran.
- Kellens, Jean. (2007). "*Essays on Zarathustra and Zoroastrianis*" (Translated by AhmadReza Ghaem Maghami), Tehran: Ancient Iranian Studies.
- "*La Livre d, Arda Viraz*", Philippe Gignoux. (Translated by Jaleh Amouzgar). (2007). Tehran: Moin.
- "*Les religions de l, Iran*", Geo Widengren (Translated by Manuchehr Farhang). (1998). Tehran: Agahan Ideh.
- Mazdapour, Katayun. (2011). "*Shayist Nashayist: A Pahlawi Text*", Translated, Transcribed, Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies.
- "*Menog I Xrad*" (Tranlated by Ahmad Tafazolli). (2001). Tehran: Tus.
- Netzley, D., Patriecia. (2002). "*The Ston Age*" (Translated by Askar Bahrami), Tehran: Qoqnus.
- Pourdavood, Ebrahim. (2001). "*Yasna*", V.1, Tehran: Asatir.
- Razi, Hashem. (2002). "*Encyclopaedia of ancient Iran*", V.1&4, Tehran: Sokhan.
- "*Rivayat I Omid Ashavahishtan*" (Translated by Nezhat Safaye Esfahani). (1997). Tehran: Markaz.
- "*Rivayat I Pahlavi*" (Translated by Mahshid Mirfakhrayi). (1988). Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies.
- "*Vandidad*" (Translated by Seied Mohammadali Daioleslam). (2012). Tehran: Danesh Library.
- "*Vizidagiha I Zadisparam*", Research Mohammadtaqi Rashed Mohassel. (2006). Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies.
- "*Zand e Bahman Yasn*", Research Sadeq Hedayat. (2006). Tehran: Jamehdaran.